

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ САРМАТСЬКОГО НАМИСТА

Звернення до вивчення намиста із сарматських поховань демонструє недостатню увагу до цієї категорії речей, хоча загалом їй приділяли багато уваги фахівці з синхронних культур і пізніших.

Ключові слова: історіографія, сармати, намисто, підвіски.

Підвіски й намиста з різноманітних матеріалів часто знаходять у жіночих і дитячих, а інколи й чоловічих сарматських похованнях. Незважаючи на масовість цієї категорії інвентарю, вона вивчена недостатньо та досі не здійснено всебічного її аналізу. Роботи, що загалом стосуються цього питання, можна поділити на чотири групи: публікації сарматських пам'яток зі знахідками намиста; вивчення власне намиста і підвісок; роботи, присвячені технології виготовлення намиста з різноманітної сировини; дослідження, в яких намиста й підвіски постають як атрибути духовної культури — талісмани й амулети.

Роботи першої групи. Намиста й підвіски з сарматських поховань Північного Причорномор'я опубліковані в численних статтях і монографіях (Гудкова, Фокеев 1984; Ковпаненко 1986; Костенко 1986; 1993; Симоненко, Лобай 1991; Симоненко 1993; Дзиговський 2000). Хоча автори вказаних праць не мали на меті досліджувати власне намисто, та все ж присвятили йому окремі розділи або надали більш-менш повний опис таких знахідок: вказали кількість їх у кожному похованні, розміри та морфологію, розміщення стосовно небіжчика, визначили по можливості тип відповідно до наявних на той час класифікацій (див. також: Корнілко, Симоненко 1982; Романюк, Симоненко 2001; Кравченко, Синиця 2005).

Багато уваги приділила намисту Г.Т. Ковпаненко в публікації поховання «жриці» з Соколової Могили. Намисто та підвіски, виготовлені з напівкоштовного каміння, скла, різноманітних мінералів і золота детально описані з залученням в окремих випадках датованих аналогій (Ковпаненко 1986, с. 86—104). Це само стосується також намиста з відомого «царського» поховання в Ногайчинському кургані (Зайцев, Мордвинцева 2003; Симоненко 2007; Simonenko 2007). Водночас у багатьох публі-

каціях сарматських пам'яток немає вичерпної інформації про такі знахідки. Дуже часто автори лише вказують, що в могилі були намистини чи бісер і, щонайбільше, наводять їхній діаметр, не завжди звертаючи увагу на морфологічні та інші особливості.

Проте серед робіт цієї групи є приклади вдалого використання намиста й підвісок як хроноіндикаторів. Зокрема, знахідки в пізньоскіфських могильниках передгірського Криму проаналізував О.А. Труфанов. Виявлені ним групи поховального начиння, зокрема й вказані, були розміщені в часі, визначені абсолютні дати для семи груп поховань (Труфанов 2007, с. 5).

Друга група представлена роботами, де об'єктом дослідження було власне намисто з пам'яток різних культур і регіонів, а завдання полягало в пошуку типовизначальних ознак, розробці категоріального апарату, номенклатури та критеріїв опису намиста й підвісок для подальшої систематики та вибудови класифікаційної схеми. Як зазначає А.А. Стоянова у дисертаційному дослідженні намиста з пізньоскіфських пам'яток, проблему типологізації археологічного матеріалу традиційно вирішують у руслі двох підходів — морфологічного (археологічного) та хіміко-технологічного.

Основою першого є критерії виділення типів за формою та візуально помітними технологічними особливостями, які дозволяють говорити про прийоми виробництва речі. Подібний підхід можливий щодо намиста і підвісок, виготовлених з різних матеріалів, і дозволяє об'єднати їх в межах однієї класифікаційної схеми (Стоянова 2006, с. 5). За приклади застосування такого підходу А.А. Стоянова згадує роботи В.Б. Деопік, К.М. Алексеєвої, М. Темпельманн-Мончинської, присвячені античному та ранньосередньовічному намисту Центральної та Південно-Східної Європи.

Інший підхід був застосований для створення хіміко-технологічних класифікацій, де

основними ознаками були склад матеріалу і технологія виробництва речей. Такі класифікації часто об'єднують функціонально різні категорії інвентарю, виготовлені з однакової сировини (Стоянова 2006). На ґрунті такого підходу виникла наукова школа, метою якої стала не тільки розробка класифікації, а й з'ясування специфічніших особливостей виробництва: технології, прийому обробки, хімічного складу скла, домішок, засобів отримання кольору стародавніми майстрами. Найповніше цей підхід був реалізований у дослідженні давнього та середньовічного скла, зокрема й скляного намиста, З.А. Львовою, М.А. Безбородовим, Ю.Л. Шаповою та І.І. Кондратьєвим. Враховуючи розмаїття та специфіку цих робіт, їх слід вважати окремим напрямом у дослідженні стародавнього намиста, тож звернемо увагу на них далі.

Від перших десятиліть ХХ ст. з'явилися спроби систематизації намиста (Eisen 1916; Beck 1928; Арциховский 1930; Binns, Klem, Mott 1932). За оцінками К.М. Алексеєвої, головним недоліком цих робіт, як і пізніших (Леммлейн 1950; Dikshit 1952; Деопик 1959; 1961), є відсутність «*чіткої системи формального запису ознак предметів*» (Алексеева 1975, с. 7). Розглянемо детальніше запропоновані деякими авторами принципи класифікації.

У 1930 р. А.В. Арциховський опублікував типологію намиста зі слов'янських пам'яток (Арциховский 1930, с. 27—44). Її критерієм були матеріал і форма перетину (поперечного чи поздовжнього), на ґрунті чого й сформовані групи, типи й підтипи намиста. Подібний принцип застосувала В.Б. Деопік для класифікації середньовічного намиста Кавказу та Південно-Східної Європи. Для скляного намиста автор ввела підтип, що відображав особливості обробки, поєднання кольорів, характер внесення іншого кольору в основу намистини та дрібніші технологічні деталі (Деопик 1961, с. 205). Неоднорідність намистин в межах отриманих типів і підтипів викликали критику (Алексеева 1975, с. 7; Стоянова 2006, с. 5).

Технологічним особливостям обробки каміння приділив увагу Г.Г. Леммлейн. На думку автора, спосіб обробки продиктований матеріалом, а, отже, від нього залежала й форма. Вибудована ним класифікація намиста з напівкоштовного каміння, переважно сердоліку, охоплює територію Кавказу в час від початку II тис. до н. е. до III ст. н. е. (Леммлейн 1950).

Історія дослідження намиста, що походить із пізньоскіфських пам'яток України, детально охарактеризована А.А. Стояною (Стоянова

2006). Серед перших досить повних публікацій з аналізом намиста дослідниця називає Мавзолей і східний могильник Неаполя Скіфського (Сымонович 1961). Н.М. Погребова не тільки описала й проаналізувала намисто з Мавзолею (Погребова 1961, с. 163—173, 184—211), а й простежила використання цих прикрас у костюмі, багатство та розмаїття наборів намиста залежно від статусу похованого, зв'язок з іншим інвентарем меото-сарматських пам'яток Прикубання рубежу ер. На думку А.А. Стоянової, деякі висновки Н.М. Погребової не втратили актуальності й досі та підтверджені нинішніми дослідженнями скіфо-сарматських пам'яток Криму.

Окреме місце в проблематиці намиста посідає єгипетський фаянс (Тураев 1911; Пиотровский 1931; 1958; Коровина 1972; Островерхов 1985). Намистини, фігурні плакетки та підвіски набули широкого розповсюдження у Північному Причорномор'ї за античної доби.

У 1970 р. К.М. Алексеєва оприлюднила першу класифікаційну схему для намиста VI ст. до н. е. — IV ст. н. е. з античних центрів та їхньої найближчої околиці (Алексеева 1970). З доповненнями та частковими змінами ця схема стала основою великого монографічного дослідження, яке й нині є актуальним і найповнішим корпусом намиста й підвісок античного часу (Алексеева 1975; 1978; 1982). До роботи залучена більше ніж стотисячна колекція намиста з 35 великих і малих пам'яток. Тип намистини визначався комбінацією семи типологічних ознак: матеріал, форма, пропорції, напрям каналу, орнамент, колір і прозорість (Алексеева 1975, с. 13). Автор виділила шість груп, які об'єднують 29 типів за матеріалом, враховано 227 різновидів форми та 15 сталих варіантів пропорцій, 11 типів розміщення каналу. К.М. Алексеєва встановила понад 40 орнаментальних елементів, характерних для античного намиста Північного Причорномор'я, що дали 44 групи орнаменту, які об'єднують 251 його різновид (там само, с. 13—20). Додаткові особливості намиста, що характеризують прийоми його виготовлення, становлять групу ознак, що утворюють варіанти (там само, с. 20—22). До них також належать: структура ядра, наявність слідів виробництва, чіткість використання, характер поверхні, вигляд часточок ребристих намистин, вигляд каналу отвору, оформлення країв отвору, технологія та рельєфність орнаменту, наявність знаків (для виробів з єгипетського фаянсу), індивідуальні особливості форми й орнаменту, кольорові по-

єднання в орнаментах, фактура матеріалу (там само, с. 20—21).

Загалом класифікація налічує 1255 типів, більшість з яких включає декілька варіантів. Численність класифікаційних ознак дозволяє отримати максимально повну морфологічну характеристику намиста в межах одного типу.

Окрім суто формальних проблем, вирішувалися й інші. Одну з перших спроб використати намисто як історичне джерело зробила А.А. Карахмедова. Її дисертація (Карахмедова 1978) присвячена намисту Кавказької Албанії (IV ст. до н. е. — III ст. н. е.). Дослідниця опрацювала понад 12 тис. намистин сімох поховальних груп із дев'яти могильників Кавказької Албанії та розробила класифікацію поховальної обрядовості для кожного могильника. У підсумку матеріал був розділений на три хронологічні періоди: IV—III ст. до н. е., II—I ст. до н. е. та I—III ст. н. е., а для кожної групи пам'яток встановлені характерні типи (там само, с. 5). Чітко датовані типи намистин дозволили вирішити деякі проблеми періодизації поховальних пам'яток Кавказької Албанії (там само, с. 7). Окремі розділи роботи були присвячені питанням економічних зв'язків стародавньої держави, різновидів ремісничого виробництва, ідеологічним уявленням і культурам населення, яке лишило ці могильники.

Ще одну типологію запропонувала М. Темпельманн-Мончинська для намиста і підвісок Центральної Європи доби Великого переселення народів. Вона охоплює чотири ієрархічні рівні: категорія, група, тип і варіант. Категорія об'єднує намистини з одного матеріалу, групи й типи виділені за формою виробів. Основою для виділення варіантів скляних намистин став колір і прозорість скла (Tempelmann-Maczyńska 1985, р. 15—25).

Повертаючись до вивчення намиста і підвісок сарматів Північного Причорномор'я, звернемо увагу на праці з цієї проблематики в археології сусідніх культур. Античні, пізньоскіфські та черняхівські пам'ятки співіснували з сарматськими, займаючи сусідні території. Щільно заселений протягом усієї історії передгірський Крим того часу багатий на поліетнічні могильники.

Низка досліджень присвячена власне намисту й підвіскам з пам'яток пізніх скіфів і сарматів Криму (Корпусова 1983; Столярова 1993; 2001; Хайрединова 1995; Высотская, Рыжова 1996; Храпунов, Стоянова, Мульд 2001; Стоянова 2002; 2004; 2004а; 2005; 2008). У 2006 р. А.А. Стоянова захистила кандидатську дисер-

тацію по намисту й підвіскам населення Криму III ст. до н. е. — IV ст. н. е. Базою роботи стала колекція намистин з 27 пам'яток, яка налічує 46368 екз. Запропонована класифікація доповнює добірку античного намиста К.М. Алексеєвої та допомагає, на думку автора, скласти цілісне уявлення про розповсюдження цих виробів у регіоні (Стоянова 2006, с. 3). Основний елемент класифікації — тип намистини або підвіски — визначається поєднанням кількох ознак: матеріалу, форми, пропорцій, кольору, прозорості, орнаменту та візуально помітних технологічних особливостей. Однак, на відміну від класифікації К.М. Алексеєвої, типологія А.А. Стоянової багаторівнева, що продиктовано специфікою матеріалу намистин. Нумерація типів всередині кожного рівня наведена окремо. Такий підхід робить класифікацію відкритою та зручною для подальшої обробки матеріалу, для перетворення намиста в повноцінне археологічне джерело (Стоянова 2006, с. 6—7). Вона успішно використовується для систематики та введення до наукового обігу нових колекцій намиста (Стоянова 2008).

Намисту черняхівської культури присвячені статті (Бобровська 1997; 1999; 1999а; 1999б; Бобровська, Сиволап 2003), кандидатська дисертація та монографія О.В. Гопкало (Бобровської). В історіографічному нарисі автор надала оцінку роботам своїх попередників з цієї проблематики — Е.А. Симоновича, В.В. Кропоткіна та ін. і відзначила важливі праці Ю.А. Ліхтер для археології черняхівської культури (Гопкало 2008; там і бібліографія).

У розробці класифікації О.В. Гопкало скористалася набором схем: для морфологічних ознак — системою Ю.Л. Шапової та її школи, для декору — К.М. Алексеєвої, технічні прийоми виробництва скляного намиста проаналізовані за Ю.А. Ліхтер (Гопкало 2008, с. 13—16). 20 тис. прикрас зі скла, фаянсу, металів, бурштину, коралів, мушель, напівкоштовного каміння та кістки розділені на групи за матеріалом. Монохромне намисто поділене на підгрупи за формою, поліхромне — за характером декору. Типи визначені залежно від комбінації форми, кольору та метричних параметрів. Критерієм для визначення варіантів намиста і підвісок зі скла стали ознаки, що характеризують техніку їх виготовлення, для поліхромних — колір декору, для окремих різновидів металевих і бурштинових прикрас — розміри. З урахуванням результатів кореляції датованих комплексів і використанням класифікацій імпорту (скляного посуду, амфор, фібул, пряжок і гребенів), автор

здійснила серіацію та періодизацію намиста й підвісок черняхівської культури (там само, с. 114). Це дозволило дослідниці з точністю до чверті століття простежити ритм потрапляння намиста і підвісок до ареалу тієї культури, оцінити інтенсивність торгівлі між варварами та провінційно-римським населенням (там само, с. 118—119).

Роботи, присвячені намисту, яке походить з ареалу інших культур, допомагають у вирішенні певних проблем вивчення таких речей із сарматських пам'яток. Деякі типи намиста пізньоримського часу та доби раннього середньовіччя вивчені А.В. Мاستиковою (Мастыкова 1999; 2001). У роботі О.М. Мошеєвої про гатове намисто з сарматських поховань Нижнього Поволжя вперше поставлене питання про нові можливі центри обробки цього мінералу — на Уралі та в Західному Казахстані (Мошеєва 1998, с. 159). Можливі шляхи проникнення намиста до сарматів Лівобережного Дону розглянуті в статті Т.Є. Хахоніної. Автор виділяє категорію так зв. «недбалих» намистин, що трапляються тільки в сарматському середовищі, та вважає, що вони могли проникнути через аорсів і сираків (Хахонина 2006, с. 235). Цікавих висновків дійшла дослідниця, вивчаючи етнічні набори намиста III—I ст. до н. е. у межиріччі Салу та Манича. Автор зазначила важливість цього матеріалу як хроноіндикатора, продатувала три поховання за допомогою нових знахідок намиста, що не мали аналогій у добірці К.М. Алексєєвої, здійснила порівняльний аналіз функціональних особливостей намистин залежно від розташування їх у могилі та статі небіжчика (Хахонина 2007).

Розповсюдження античного намиста далі на схід, на терени Сибіру, розглянуті в роботах Е.Б. Вадецької та Н.П. Довгалюк (Вадецкая 1992; Довгалюк 1997).

Першим спеціальним дослідженням в галузі вивчення намиста з сарматських пам'яток слід вважати кандидатську дисертацію І.І. Кондратьєва «Стеклянные украшения сарматского Поволжья», захищену 1987 р. Однак і дисертація, і статті автора майже лишилися поза увагою фахівців. Дисертація І.І. Кондратьєва лише побіжно згадана в одному, найповнішому на сьогодні, історіографічному огляді з вивчення намиста (Жиронкина 2007; 2008 с. 145). Тож проаналізуємо цю роботу детальніше. Давачи загальну характеристику власному дослідженню, автор одразу наголошує, що скляні прикраси сарматського Поволжя репрезентовані тільки намистинами (Кондратьев 1987,

с. 3). Серед завдань своєї роботи автор називає розробку методики морфологічного, технологічного та порівняльного морфологічного дослідження наборів намиста з застосуванням комп'ютера. Передбачалося морфологічне порівняння наборів сарматського намиста з Поволжя з такими з «Північного Причорномор'я, Скіфії, Прикубання, Середньої Азії та Казахстану» (там само). Окремі розділи роботи присвячені вивченню морфології, технології та хімічному складу прикрас. Розглянуто ймовірні шляхи проникнення намиста до сарматів Поволжя. На думку І.І. Кондратьєва, переважна більшість скляних прикрас Нижнього Поволжя VI—IV ст. до н. е. походить із Єгипту та могла потрапити в той регіон «торгівельним шляхом Геродота» через Ольвію, Скіфію, землі гелонів і будинів (там само, с. 16). Починаючи від III ст. до н. е., більшість скляного намиста сарматського Поволжя була виготовлена в майстернях внутрішніх районів Передньої Азії та потрапила до Нижньої Волги через Південне Закавказзя та західне узбережжя Каспію, але частина — в Середземномор'ї, в майстернях Сирії та Єгипту, й сягла сарматів Поволжя через міста Азіатського Боспору і Танаїс. Ці шляхи діяли від III ст. до н. е. до III ст. н. е.

Роботи третьої групи стосуються хімії та технології стародавнього скла. У більшості робіт цього напряму об'єктом дослідження є намисто через його масовість і неперервне використання в осередку тої чи іншої культури. Важливих результатів тут досягла З.О. Львова. Дослідниця запропонувала два класифікаційні підходи. В роботі, присвяченій технологічній класифікації скляного намиста домонгольської Русі, З.О. Львова виокремила дві категорії намиста залежно від способу виготовлення: отримані шляхом накручування розплавленої скляної маси на тверду основу та виготовлені з витягнутих скляних трубочок (Львова 1958, с. 15). Додаткові операції процесу виробництва визначили групи в кожній категорії.

Пізніше З.О. Львова переглянула цю класифікаційну схему, оскільки, на думку дослідниці, спосіб виготовлення поєднує багато прийомів обробки виробу, а через це не є достатньою ознакою для створення типології. Нова класифікація базувалася на виділенні «прийому обробки виробу». Технологічні прийоми З.О. Львова розділила на три групи: гарячої, холодної обробки і шляхом різкого зниження температури розігрітого скла (Львова 1979, с. 91—93). На думку Ю.Л. Шапової, наведений З.О. Львовою перелік технологічних прийомів,

які були відомі склоробам давнини, можна вважати вичерпаним (Щапова 1983, с. 69), відтак, на цьому ґрунті можна описати будь-який спосіб виготовлення скляної прикраси та простежити послідовність технологічних прийомів.

Висвітлюючи історію вивчення намиста, не можна не згадати роботи Ю.Л. Щапової (Щапова 1956; 1978; 1983; 1989). Окрім проблем технології та хімічного складу скляних виробів, дослідниця сконцентрувала увагу на необхідності створення єдиного термінологічного апарату для морфологічного опису предметів давнини (Щапова і др. 2007) і запропонувала номенклатуру, яка містить поняття форми виробу, кольору, прозорості матеріалу, форми каналу отвору, орнаменту, розміру. Кожна група понять містить систему термінів для характеристики зовнішнього вигляду речі (Щапова 1983, с. 52–54). Розроблена для скляного намиста ця система опису цілком придатна для виробів і з інших матеріалів. Розглянуті класифікаційні схеми становлять базу для дослідження намиста сучасними вченими (Руссев 1982; Гопкало 2008).

Проблемами скла, зокрема хімічного складу скляного намиста, займалися В.О. Галібін і А.С. Островерхов (щодо нашої теми: Галібін, Островерхов, Субботин 1983; Островерхов 1985). Кілька робіт А.С. Островерхова присвячені античній гліптиці (Островерхов 1990; 2004; 2006; Островерхов, Охотников 1996; 1998; 2001; Батизат, Островерхов 2002; Островерхов, Батизат 2002). Багато уваги А.С. Островерхов присвятив проблемі місцевого виробництва скла та пошуку осередків склярства скіфо-сарматського часу в Північному Причорномор'ї (Островерхов 1981; 1985). На думку дослідника, знахідка склоробної майстерні на Ягорлицькому поселенні (узбережжя Ягорлицького лиману, Херсонська обл.) свідчить про наявність і інших подібних центрів склоробства на північних берегах Понту та навіть дозволяє виокремити для I тис. до н. е. «північнопричорноморський осередок склярства» (Островерхов 1981, с. 218). Проте дослідники неоднозначно трактують широкий асортимент скляних і фаянсових виробів у Північному Причорномор'ї. Гіпотеза про наявність ремісничих центрів склярства того часу має і прихильників, і тих, хто вважає всі вироби з варварських і античних пам'яток імпортом з Єгипту, Малої Азії та Греції.

Четверта група публікацій з нашої проблематики стосується питань духовної культури, використання намиста та різних підвісок як талісманів і амулетів, як предметів неутилітарного призначення.

Предмети культури посідають значне місце серед знахідок сарматського поховального інвентарю. Г.Т. Ковпаненко одна з перших звернула увагу на факт використання сарматами намистин не тільки як прикрас (Ковпаненко 1986, с. 86–104). У відомому похованні сарматки I ст. на Південному Бузі — в Соколовій Могилі — знайдено 67 амулетів. Як зазначає автор, вони не тільки входили до складу прикрас вбрання голови та шиї, а й зберігалися в маленькій сумці, 7 екз. лежали поряд зі срібним глеком, а 14 — між люстром і черепом похованої. Склад амулетів строкатий: різної форми підвіски, пронизки, кільця, намистини з різного матеріалу, зуби та мушлі (там само, с. 86–87).

Дві невеличкі замітки Т.В. Морозовської присвячені металевим ажурним підвіскам, названим «мікрокосмос». І хоча термін не зовсім вдалий, він закріпився в літературі та став деякою мірою традиційним і зрозумілим археологам щодо таких знахідок. На думку автора, підвіски «мікрокосмос», імовірно, мали уособлювати маленьку модель Всесвіту. Вони зазвичай виконані з кількох кілець, спаяних в ажурну кульку або овал і прикрашені одинарними шишечками по краю. На одному кінці вони мають петлю для підвішування. За спостереженням Т.В. Морозовської, на теренах Північного Причорномор'я такі найчастіше трапляються в жіночих і дитячих похованнях (Морозовская 1989, с. 80). Праобразом виробів такого зразка автор вважає дзвоникоподібні підвіски та бубонці, які з'явилися на Близькому Сході та в Закавказзі. Для визначення семантики «мікрокосмосів» та їхнього місця в семіотичній системі поховального ритуалу дослідниця вбачає доречним залучати індоіранські міфологічні паралелі (Морозовская 1989, с. 80).

Ставлення сарматів до амулетів і талісманів допомагають зрозуміти роботи В.Ф. Столби, присвячені духовній культурі грецького та варварського населення Криму. В праці про місце різноманітних амулетів у поховальному обряді некрополя Панське I (Північно-Західний Крим) дослідник звертає увагу на мушлі *Sauri*, які часто знаходять у могилах грецького і тубільного населення Таврики. Проаналізувавши детально дискусію про значення мушель цього виду, вчений доводить, що саме нижня частина (вхідний отвір) була «найбільш важливим та дієвим елементом» в уявленні давніх людей (Столба 2007, с. 158–159). Автор робить висновок, що каури, найвірогідніше, мали апотропеїстичне значення (там само, с. 159). Варті уваги й інші знахідки-обереги: клешня краба з поховання K43 M3, деформовані

залізні цвяхи (що виключає їх утилітарне використання). В.Ф. Столба також детально висвітлює тему віри в зурочення серед давнього населення Таврики (за матеріалами некрополя Панське I) і використання в зв'язку з цими уявленнями намиста, підвісок і амулетів (Столба 2009). Автор відмітив деякі статевікові особливості наборів амулетів, домінування синіх і блакитних скляних намистин, знахідки каменів з отворами, фінікійських намистин з личинами. До аналізу було залучено широке коло джерел: дані античних авторів, багатий етнографічний матеріал і аналогічні знахідки з інших пам'яток.

На думку більшості дослідників, у давні часи намистини з вічками найчастіше виконували роль оберега від зурочення та досі використовуються з цією метою. Таке намисто дуже різноманітне. Намистини з вічками античного часу мають не тільки широке коло та час побутування, але й вражають розмаїттям прийомів виготовлення. Це, на мою думку, підтверджує виняткове ставлення до них у суспільстві. Походженню намистин з вічками, ідеології «недоброго ока» та психологічним причинам носіння цього виду намиста присвячена стаття О.М. Мошеевої. У ній висвітлена історія розповсюдження намистин, проаналізовані роботи з цієї проблематики таких спеціалістів як Г. Айзен, Д. Ериксон і Л. Дабін, що вже стали класичними, а також відмічена цікава ідея дослідниці грецького походження Терези Міцопулу про зв'язок намистин із вічками з символом змії («окулярі» кобри), формування її культу як захисниці (Мошеева 2008; там і бібліографія). Цінні висновки отримані дослідницею при обробці 482 таких намистин з сарматських поховань Нижнього Поволжя V ст. до н. е. — III ст. н. е., зокрема щодо локалізації їх відносно тіла похованого та розподілу в часі від V ст. до н. е. до III ст. н. е. Здебільшого намистини були знайдені поблизу ступнів (120 екз. — 24,9 %), шиї (106 екз. — 22,0 %), гомілок і щиколоток (83 екз. — 17,2 %), рідше вони були розташовані на зап'ястках (67 екз. — 13,9 %) і грудях (52 екз. — 10,8 %), зовсім незначна кількість — на черепі (22 екз. — 4,6 %), в районі тазових кісток (6 екз. — 1,2 %) і в інших місцях (26 екз. — 5,4 %). Поширення намистин з вічками в сарматів Нижнього Поволжя сягало піку в I ст. до н. е., значний приріст спостерігається також у II ст. (там само, с. 26, рис. 3; 4).

Семантичний аналіз деяких категорій амулетів з могильників перших століть нашої ери з Південно-Західного Криму здійснила Н.О. Богданова. Дослідниця розглянула намиста з бурш-

тину, сердоліку, геширу, єгипетського фаянсу, гальки, обплетені бронзою з петелькою для підвішування, кісток, зубів та ікл тварин, мушель, а також дзвоники, ажурні бронзові привіски та намистини з личинами. Значна кількість і розмаїття дзвоників та інших амулетів характерна для сарматського часу (Богданова 1980, с. 82). Опис магічних властивостей дорогоцінного каміння античними авторами, знахідки подібних амулетів у фракійського, скіфського, сарматського та грецького населення, етнографічні дані середньовічного та нового часу народів Кавказу, Середньої Азії, Індії та Ірану допомагають у вирішенні деяких питань семантики амулетів, їхнього місця в поховальній символіці.

Підбиваючи підсумок історіографічному огляду, відзначимо, що попри значну увагу дослідників до намиста загалом такі речі з сарматських поховань не були об'єктом комплексного дослідження. Історіографія цієї проблематики у вузькому розумінні налічує не більше десяти робіт, присвячених окремим питанням, так або інакше пов'язаних з сарматським намистом. Публікації другої половини — кінця ХХ ст. не інформативні: виміри, якщо й подані, переважно побіжні, часто обмежені лише одним параметром — діаметром (ненайпоказовішим для намиста); показники наведені по-різному: в сантиметрах і міліметрах, іноді не зовсім точно; в багатьох публікаціях є лише згадки про наявність намистин у похованні.

Статті та доповіді на конференціях останніх десятиліть показують, що намиста й підвіски сарматського часу — інформативне джерело для вивчення та реконструкції багатьох аспектів їхньої історії. За умови детального дослідження їх можна використати як хроноіндикатор, додатковий (непрямий) показник майнового та соціального рангу похованого, джерело для реконструкції духовної культури сарматського суспільства. Важливо також отримати відповіді на низку запитань, пов'язаних власне з намистинами та їхніми наборами: щодо синхронності різновидів, залежності наборів від статевікової належності похованого, закономірностей композиції (або відсутності таких), наборів типів намиста в різних прикрасах (разок, браслет, поодинокі підвіски, деталі поясної гарнітури, обшивка рукавів і подолу одягу), механізму потрапляння та розповсюдження намиста в сарматській культурі. Весь спектр проблем і запитань, пов'язаних із намистом у сарматів, а також приклади вдалого вирішення подібних питань в археології інших культур доводять актуальність і необхідність всебічного вивчення цієї теми.

- Алексеева Е.М.* Классификация античных бус // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 177—214.
- Алексеева Е.М.* Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975; 1978; 1982 (САИ. — Вып. Г 1—12).
- Арциховский А.В.* Курганы вятичей. — М., 1930.
- Батизат Г.В., Островерхов А.С.* Новые памятники эллинистической глиптики из Нижнего Поднестровья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — Тирасполь, 2002. — С. 287—294.
- Бобровська О.В.* До питання про черняхівські «відерцеподібні» прикраси // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — К.; Львів, 1997. — С. 97—103.
- Бобровская О.В.* Бусы и подвески раннего этапа черняховской культуры (по материалам могильников) // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 144—160.
- Бобровська О.В.* Жіночі поясні амулети черняхівської культури // Археологія. — 1999а. — № 4. — С. 89—95.
- Бобровская О.В.* Периодизация черняховского ожерелья // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. Тези доп. семінару. — К., 1999б. — С. 5—7.
- Бобровська О.В., Сиволап М.П.* Поховання черняхівської культури з підвісками-«кошиками» на Середньому Дніпрі // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 33—43.
- Богданова Н.А.* Семантика и назначение некоторых амулетов из могильников первых веков н. э. Юго-Западного Крыма // История и культура Евразии по археологическим данным. — М., 1980. — С. 79—88 (Труды ГИМ. — 51).
- Вадецкая Э.Б.* Античные бусы в Южной Сибири // Античная цивилизация и варварский мир. Мат-лы III-го археолог. семинара. — Новочеркасск, 1992. — Ч. I. — С. 76—82.
- Высотская Т.Н., Рыжова Л.А.* Бусы могильника «Совхоз 10» («Севастопольский») // Древности. — Харьков, 1996. — С. 116—133.
- Галибин В.А., Островерхов А.С., Субботин Л.В.* Стекланные изделия из сарматских погребений Семеновского могильника // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 59—77.
- Гопкало О.В.* Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.
- Гудкова А.В., Фокеев М.М.* Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984.
- Деоник В.Б.* Классификация бус Северного Кавказа IV—V вв. // СА. — 1959. — № 3. — С. 113—139.
- Деоник В.Б.* Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв. // СА. — 1961. — № 3. — С. 202—232.
- Дзиговський О.М.* Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000.
- Довгалюк Н.П.* Происхождение стеклянных бус из могильников Саргатской культуры // <http://www.omsu.omskreg.ru/vestnik/articles/y1997—i1/a051/article.html#1>.
- Жиронкина О.Ю.* Категория археологических находок — бусы (история изучения: основные тенденции и методы. Ч. 1) // LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. — Харьков, 2007. — С. 177—190.
- Жиронкина О.Ю.* Категория археологических находок — бусы (история изучения: основные тенденции и методы. Ч. 2) // Древности 2006—2008. — Харьков, 2008. — С. 137—153.
- Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И.* «Ногайчинский» курган в степном Крыму // ВДИ. — 2003. — № 1. — С. 61—101.
- Карахмедова А.А.* Бусы как один из источников изучения истории Кавказской Албании. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Ереван, 1978.
- Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986.
- Кондратьев И.И.* Стекланные украшения сарматского Поволжья. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1987.
- Корнілко Л.М., Симоненко О.В.* Сарматське поховання на Полтавщині // Археологія. — 1982. — 37. — С. 84—85.
- Коровина А.К.* Фаянсовые подвески из некрополей Тирамбы и Фанагории // ВДИ. — 1972. — № 1. — С. 104—112.
- Корпусова В.Н.* Некрополь Золотое. — К., 1983.
- Костенко В.И.* Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н. э. — IV в. н. э. — Днепропетровск, 1986.
- Костенко В.И.* Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника). — Днепропетровск, 1993.
- Кравченко О.В., Синица Є.В.* Сарматське поховання з хутора Хмільна // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — К.; Фастів, 2005. — С. 269—291.
- Леммлейн Г.Г.* Опыт классификации форм каменных бус // КСИИМК. — 1950. — XXXII. — С. 157—167.
- Львова З.А.* Технологическая классификация стеклянных бус домонгольской Руси // СГЭ. — 1958. — 14. — С. 78—98.
- Львова З.А.* Технологическая классификация изделий из стекла // АСГЭ. — 1979. — 20. — С. 90—103.
- Мастыкова А.В.* О распространении янтарных грибовидных бус-подвесок позднеримского времени на юге Восточной Европы и в Закавказье // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 171—202.
- Мастыкова А.В.* Халцедоновые бусы эллипсоидной формы эпохи раннего средневековья: распространение, датировка, социальная атрибуция // РА. — 2001. — № 2. — С. 23—37.

- Морозовская Т.В.* Кольца с выступами и подвески «микрокосмос» в погребениях I-х вв. н. э. Северного Причерноморья // История и археология Нижнего Подунавья (чтения памяти профессора А.И. Доватура). Тез. докл. научно-практ. семинара. — Рени, 1989. — С. 79—80.
- Мошеева О.Н.* Гагатовые бусы в сарматских погребениях Нижнего Поволжья III—I вв. до н. э. // РА. — 1998. — № 1. — С. 156—161.
- Мошеева О.Н.* Глазчатые бусы // РА. — 2008. — № 4. — С. 23—33.
- Островецких А.С.* Древнейшее античное производство стеклянных бус в Северном Причерноморье // СА. — 1981. — № 4. — С. 214—228.
- Островецких А.С.* Фаянсовые и стеклянные бусы в Скифии и Сарматии // ВДИ. — 1985. — № 3. — С. 92—108.
- Островецких А.С.* Стеклянные геммы на юге Восточной Европы (V—III вв. до н. э.) // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск, 1990. — С. 173—176.
- Островецких А.С.* Геммы с изображением Афины и ее символов из Тиры и Никония (первые века по Р. Хр.) // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004. — Ч. 2. — С. 114—122.
- Островецких А.С.* Античная стеклянная глиптика на юге Восточной Европы (VI—II вв. до н. э.) // ВДИ. — 2006. — № 2. — С. 131—154.
- Островецких А.С., Батизат Г.В.* Новые материалы к корпусу глиптики из Тиры // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 114—120.
- Островецких А.С., Охотников С.Б.* Раннеантичные стеклянные геммы из Северного Причерноморья // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 165—168.
- Островецких А.С., Охотников С.Б.* Портретная гемма из Никония // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1998. — С. 106—109.
- Островецких А.С., Охотников С.Б.* Глиптика Никония и его округа // Ольвия та античний світ. — К., 2001. — С. 95—100.
- Пиотровский Б.Б.* Египетские предметы в Северо-Кавказском крае // СГАИМК. — 1931. — 6. — С. 28—30.
- Пиотровский Б.Б.* Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза // СА. — 1958. — № 1. — С. 34—39.
- Погребова Н.Н.* Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // МИА. — 1961. — 96. — С. 103—213.
- Романюк Л.М., Симоненко О.В.* Сарматский комплекс из Запруддя на Середній Наддніпрянщині // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 19—28.
- Русев Н.Д.* Бусы из могильника Молога II // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 113—119.
- Симоненко А.В.* Сарматы Таврии. — К., 1993.
- Симоненко А.В.* Стеклянные и фаянсовые изделия из Ногайчинского кургана (к дискуссии о дате памятника) // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2007. — № 1(27). — С. 57—66.
- Симоненко А.В., Лобай Б.И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (Погребения знати у с. Пороги). — К., 1991.
- Сымонович Э.А.* Египетские вещи в могильнике Неаполя Скифского // СА. — 1961. — № 1. — С. 270—273.
- Столба В.Ф.* Каури и прочие амулеты в погребальном обряде некрополя Панское I // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Мат-лы Междунар. науч. конф. — СПб., 2007. — Ч. 2. — С. 157—162.
- Столба В.Ф.* Бусы, подвески и амулеты: вера в сглаз у греческого и местного населения Таврики // ВДИ. — 2009. — № 2. — С. 109—128.
- Столярова Е.К.* Стеклянные и каменные бусы из позднескифских погребений некрополя у городища «Чайка» // Памятники бронзового и железного веков в окрестностях Евпатории. — М., 1993. — С. 45—61.
- Столярова Е.К.* Бусы могильника Бельбек IV // Поздние скифы Крыма. — М., 2001. — С. 194—222 (Труды ГИМ. — 118).
- Стоянова А.А.* Бусы из могильника Нейзац // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Мат-лы III Боспорских чтений. — Керчь, 2002. — С. 226—232.
- Стоянова А.А.* Бусы и подвески из могильника Нейзац (по материалам раскопок 1996—2001 гг.) // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2004. — V. — С. 263—320.
- Стоянова А.А.* Металлические подвески в форме топориков из Крыма // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. Мат-лы V Боспорских чтений. — Керчь, 2004а. — С. 349—353.
- Стоянова А.А.* Металеві підвіски у формі сокирок із Криму // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 47—55.
- Стоянова А.А.* Намисто та підвіски населення Криму III ст. до н. е. — IV ст. н. е. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2006.
- Стоянова А.А.* Бусы из могильника Фонтаны // Храпунов И.Н. Позднескифский могильник Фонтаны (По результатам раскопок 2000—2001 гг.). — Симферополь, 2008. — С. 17—26.

- Труфанов О.А. Хронология могильников передгорского Крыма I ст. до н. э. — III ст. н. э. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 2007.
- Тураев Б.А. Скарабеи с о. Березани // ИАК. — 1911. — 40. — С. 118—120.
- Хайрединова Э.А. Бусы из могильника Дружное // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. — Симферополь, 1995. — С. 59—87.
- Хахонина Т.Е. К вопросу о возможных путях проникновения бус к сарматам Левобережья Дона (по материалам Койсугского курганного могильника) // Археологическое изучение Центральной России. Тез. Междунар. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения В.П. Левенка. — Липецк, 2006. — С. 233—235.
- Хахонина Т.Е. К вопросу об этнических особенностях наборов бус у населения междуречья Сала и Маныча в III—I вв. до н. э. // Археологические записки. — Ростов-на-Дону, 2007. — 5. — С. 82—88.
- Храпунов И.Н., Стоянова А.А., Мульд С.А. Позднескифский могильник у с. Левадки // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 2001. — II. — С. 105—168.
- Щапова Ю.Л. Стекланные бусы Древнего Новгорода // МАСП. — 1956. — 55. — С. 164—179.
- Щапова Ю.Л. О происхождении некоторых типов позднеантичных стекланных бус // Алексеева. — 1978. — С. 98—100.
- Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия (по материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы). — М., 1983.
- Щапова Ю.Л. Древнее стекло. Морфология, технология, химический состав. — М., 1989.
- Щапова Ю.Л., Лихтер Ю.А., Сарачева Т.Г., Столярова Е.К. Морфология украшений. — М., 2007 (Морфология древностей. — 4).
- Beck H.C. Classification and Nomenclature of Beads and Pendants // Archaeologia or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity. — Oxford, 1928. — Second series. — V. 77. — P. 1—76.
- Binns Ch., Klem M., Mott H. An Experiment in Egyptian Blue Glaze // JACS. — 1932. — V. 15. — P. 271—272.
- Dikshit M.G. Beads from Ahichchhatra // Ancient India. — 1952. — N. 8. — P. 33—63.
- Eisen G. The Characteristics of Eye Beads from the Earliest Time to the Present // AJA. — 1916. — V. 20. — N. 1. — P. 1—27.
- Simonenko A.V. Glass and Faience Objects from Nogaichik Barrow // Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia. — 2007. — № 1 (27). — P. 57—66.
- Tempelmann-Maczyńska M. Perlen der römischen Kaiserzeit und frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. — Mainz am Rhein, 1985.

Надійшла 31.08.2011

Е.С. Дзнеладзе

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ САРМАТСКИХ БУС

Подвески и бусы из различных материалов часто находят в сарматских погребениях. Но им уделяют мало внимания, особенно на фоне разработок этих категорий изделий для синхронных и более поздних культур. В целом работы по исследованию бус можно разделить на четыре группы.

Первую составляют публикации сарматских памятников: В.И. Костенко, А.В. Гудкова и М.М. Фокеев, Г.Т. Ковпаненко, А.В. Симоненко, А.Н. Дзиговский и др.

Вторая группа представлена исследованиями собственно бус — их классификации с целью использования этого материала как хроноиндикатора. В классификации применяли два подхода: морфологический (В.Б. Деопик, Е.М. Алексеева, М. Темпельманн-Мончинская, А.А. Стоянова) и химико-технологический. Второй подход вылился в ряд химико-технологических классификаций, где основными признаками были состав материала и технология производства изделий. Наиболее полно он реализован в трудах З.Л. Львовой, Ю.Л. Шаповой, М.А. Безбородова, В.А. Галибина, И.И. Кондратьева. Учитывая многообразие и специфику этих работ, они выделены в отдельное направление.

Первые попытки систематизировать бусинный материал относятся к началу XX в. — Г. Эйсен, Г. Бек, А.В. Арциховский, а также более поздние — Г.Г. Леммлейн, В.Б. Деопик. Е.М. Алексеева подвергла эти разработки критике на основании отсутствия «четкой системы формальной записи всех признаков предмета» и предложила свою разработку бус из античных центров Северного Причерноморья, обработав колоссальный материал. Позже были предложены и другие варианты упорядочения такого материала, которые касались украшений позднескифских памятников Крыма (Э.А. Симонович, Н.Н. Погребова, А.А. Стоянова и др.), черняховской культуры (О.В. Гопкало/Бобровская) и других, синхронных сарматам.

Бусы и подвески использовались сарматами не только как украшения, но и как талисманы и амулеты. Семантику амулетов у сарматов и поздних скифов Крыма рассматривали Т.В. Морозовская, Н.А. Богданова, В.Ф. Столба и О.Н. Мошеева.

Как видим, на общем фоне исследований бусы и подвески из сарматских погребений не были объектом монографического рассмотрения. Насчитывается не более десяти работ, посвященных отдельным вопросам, так или

інаше зв'язаних з бусами. Публікації, як правило, неінформативні і во многих случаях ограничиваются лишь упоминанием о наличии бус в погребении. Это ограничивает возможности использования этого важного и информативного источника для реконструкции разных сторон жизни сарматов и поэтому требует более пристального внимания.

O.S. Dzneladze

TO THE HISTORY OF SARMATIAN BEADS STUDY

Pendants and beads made of various materials are often found in the Sarmatian burials. However, they are paid little attention, particularly comparing to the studies of these products categories from synchronous and subsequent cultures. As a whole, works where beads are researched can be divided into four groups.

The first one comprises publications of the Sarmatian monuments: by V.I. Kostenko, O.V. Hudkova and M.M. Fokeiev, H.T. Kovpanenko, O.V. Symonenko, O.M. Dzyhovskiy and others.

The second group is represented by the research of the very beads: of their classification in order to use this material as a chronological indicator. Two approaches were used in the classification: morphological (V.B. Deopik, K.M. Alexeieva, M. Tempelmann-Мачзыńska, A.A. Stoianova) and chemical-technological. The second approach produced a series of chemical and technological classifications in which the material structure and items' production technology were the main features. This approach was used in the most full measure in the works by Z.K. Lvova, Yu.L. Shchapova, M.O. Bezborodov, V.A. Galibin, and I.I. Kondratyev. Taking into account the variety and specifics of these works they are referred to a separate line of research.

The first attempts to systematize the beads material were made at the beginning of the 20th c. by G. Eisen, H. Beck and A.V. Artsykhovskiy, and also later by G.G. Lemmlein and V.B. Deopik. K.M. Alexeieva criticized these elaborations based on lack of «clear system of formal record of item's all features» and proposed her development of beads from the Ancient Greek centres on the north coast of the Black Sea, having processed colossal material. Later, other variants of such material ranking were proposed; they concerned adornments of the Late Scythian Crimean monuments (E.O. Symonovych, N.N. Pogrebova, A.A. Stoianova, and others), Chernyakhivska culture (O.V. Gopkalo/Bobrovska), and other monuments synchronous to the Sarmatians.

Beads and pendants were used by the Sarmatians not only as adornments, but also as talismans and amulets. Amulets semantics of the Sarmatians and the Late Scythians of the Crimea was discussed by T.V. Morozovska, N.O. Bogdanova, V.F. Stolba, and O.M. Mosheieva.

As it can be seen against a general background of the research, beads and pendants from the Sarmatian burials have never been an object of monographic study. There are about ten works concerning certain issues in that or another way related to beads. Publications are usually not informative and in many cases include only mentioning about finds of beads in the burial. This fact limits the potential of application of this important and informative source in reconstruction of various sides of the Sarmatians' life and therefore needs more rapt attention.

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Поповнення палеоантропологічних джерел дозволяє дещо по-новому оцінити склад населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я.

Ключові слова: Давня Русь, Середнє Подніпров'я, місто, антропология.

Поява нового палеоантропологічного матеріалу дозволяє здійснити певну ревізію уявлень щодо антропологічної структури населення міських центрів давньоруської доби. Деталь-

ний аналіз нових надходжень має сприяти розв'язанню багатьох проблемних питань. Тут звернемося лише до одного з них, а саме, формування складу населення давньоруських міст, що є ключовим для вирішення низки проблем, зокрема й тих, що пов'язані з соціальними та

© Т.О. РУДИЧ, 2012